

Opvoeding als doelbewuste civilisering

Een penitentiair beschavingsoffensief in
het interbellum*

Inleiding

Het begrip 'beschavingsoffensief' staat in een gespannen verhouding tot de civilisatietheorie van Elias. Het verwijst immers naar doelbewuste activiteiten van mensen terwijl de civilisatietheorie juist de aandacht vestigt op het onbedoelde verloop van samenlevingsprocessen. Bovendien speelt in de theorie van Elias sociale distinctiedrang een belangrijke rol en lijken mensen met beschavingsoffensieven vooral sociale nivellering te beogen. Met name de eerst genoemde spanning kwam in mei 1987 aan de orde op de bijeenkomst van het Postdoctoraal Instituut (PDIS) over 'Staat en Verzorging', in het kader van 'De Andere Gelegenheid'. Immers, zoals Goudsblom daar opmerkte, 'het doelbewuste' aan civilisatieprocessen is 'eerder uitzondering dan regel' (1).

Ik vraag mij af of 'uitzondering' wel het juiste woord is. Waarom ik mij dat afvraag kan ik hopelijk duidelijk maken nadat ik beschreven heb hoe gevangenisdeskundigen en strafrechtgeleerden tussen beide wereldoorlogen tot beschouwingen kwamen en activiteiten ontplooiden die ik als een 'penitentiair beschavingsoffensief' typeer. Dan zal ik ook verder ingaan op de theoretische spanning tussen distinctiedrang en beschavingsoffensieven. Mijn beschrijving van het penitentiare beschavingsoffensief vormt een paragraaf in het boek dat ik over de geschiedenis van de gevangenisstraf aan het schrijven ben. Dit artikel is een aangepaste versie van die paragraaf. Als de lezer bij sommige details het verlangen in zich voelt opkomen naar nadere informatie dan moet hij of zij maar denken dat die informatie, ijs en weder dienende, nog komt.

Cellulaire verbetering

Op het eerste gezicht lijkt er bij alle onenigheid over de wijze van uitvoering al vanaf het midden van de negentiende eeuw overeenstemming bestaan te hebben over een belangrijk nevensdoel van de gevangenisstraf: zij moest gevangenen verbeteren zodat zij zich na afloop van hun straf tijd niet meer aan strafbare feiten schuldig zouden maken. Voor die tijd waren gevangenisstraffen en openbare strafvoltrekkingen hoofdzakelijk op vergelding en algemene afschrikking gericht. Toch verstond men onder de aard van die verbetering in de negentiende eeuw iets heel anders dan na de Eerste Wereldoorlog. De voorstanders van strikt cellulaire opsluiting dachten over verbetering vooral in sterk religieuze en morele termen. Zondige aandriften dienden door inkeer, berouw en godsdienstzin omgezet te worden in een verinnerlijkte drang tot goed gedrag (2). Uit het feit dat men die vorm van verbetering dacht te kunnen bewerkstelligen door langdurige eenzame opsluiting blijkt duidelijk dat het kwaad meer in het binnenste van mensen gezocht werd dan in hun *sociale* relaties, posities en vaardigheden (3). Onder druk van een toenemend sociaal bewustzijn, ondermeer tot uiting komend in meer sociale en sociologische verklaringen van criminaliteit (4) veranderde dit beeld van de gevangene als *homo clausus* (5) en kwam de celstraf aan scherpe kritiek bloot te staan. In plaats van te verbeteren zou de celstraf verbitteren, afstompen en tot wereldvreemdheid en psychische stoornissen leiden.

De opvoedingsgedachte

In samenhang met deze kritiek kreeg de beoogde verbetering allengs een andere inhoud. Niet zozeer de inborst als wel het *sociaal functioneren* moest verbeterd worden. Na de Eerste Wereldoorlog spraken gevangenisdeskundigen ook meestal niet meer over verbeteren maar over *opvoeden*. Ook in *De Telegraaf* werd in 1926 het strafdoel omschreven als de 'omvorming van een anti-sociaal en soms a-sociaal persoon tot iemand, die na ommekomst van den duur van maatregel of straf zijn plaats in de maatschappij weer kan innemen, beter toegerust voor het leven en met grotere karaktervastheid' (6). Feitelijke en gewenste wijzigingen van de gevangenisstraf werden beoordeeld en verdedigd vanuit deze 'opvoedingsgedachte'. Het voorzichtig toelaten van sociale contacten in de cellulaire gevangenis, individua-

lisering en differentiatie van de straf, het werd allemaal onontbeerlijk geacht voor een strafstelsel dat de opvoedingsgedachte serieus nam. Velen bleken onder opvoeding weinig meer te verstaan dan het leren van een vak, het geven van onderwijs, het gewinnen aan orde en regelmaat en het leren rekening houden met medemensen. Anderen gingen veel verder. Opvoeden was in hun ogen vooral gericht op wilstraining, op het leren beheersen van driften en hartstochten en op het vergroten van 'zelfbestuur' of 'zelftucht'. In tegenstelling tot de cellulaire verbeteraars meenden die nieuwe opvoeders dat juist ruime sociale contacten en een grote mate van vrijheid nodig waren om die zelfdwang in gevangenschap te kunnen aankweken. Psychische remmingen konden alleen door praktische oefeningen tot een tweede natuur worden. Het is hier de plaats om wat nader in te gaan op de relatie tussen dit penitentiair 'beschavingsoffensief' en wat de socioloog Norbert Elias kenmerkend acht voor het westeuropese civilisatieproces. Dat proces verliep vanaf de late middeleeuwen grotendeels blind en stuurloos, was zeker niet het gevolg van 'doelbewuste opvoeding' maar het kende wel een heel eigen ordening, richting en structuur. Elias liet zien hoe 'van zeer uiteenlopende kanten dwangen van anderen omgevormd werden tot zelfdwangen, hoe menselijke verrichtingen in steeds meer gedifferentieerde vorm verdrongen werden achter de coulissen van het maatschappelijk leven en beladen werden met gevoelens van schaamte, hoe de regulering van het hele drift- en gevoelsleven door een duurzame zelfcontrole steeds alzijdiger, gelijkmatiger en stabiel werd' (7). Het civilisatieproces verliep niet volgens een plan maar was het onbedoelde resultaat van veranderende machtsverhoudingen en groeiende afhankelijkheidsrelaties tussen mensen. De penitentiaire opvoeders probeerden gevangenen echter wél opzettelijk en doelbewust tot vormen van zelfdwang en gedragsbeheersing te brengen die zij als beschaafd ervoeren. Maar dat zij die vormen als beschaafd ervoeren is weer typerend voor de fase van het civilisatieproces waarin zij zich bevonden. Misdadig gedrag was in hun ogen tevens onbeschaafd gedrag. Misdadigers gaven immers al te gauw toe aan impulsen, zij wogen onvoldoende de voor- en nadelen van hun handelen tegen elkaar af en lieten zich leiden door gevoelens en hartstochten.

De secundaire functie

Het aardige is dat de opvoedingsgedachte wetenschappelijk ondersteund werd door nieuwe inzichten uit de psychologie die op zich eveneens kenmerkend zijn voor de fase van het civilisatieproces waarin ze ontwikkeld werden. In zijn *temperamentenleer* bouwde de psycholoog G. Heymans voort op het onderscheid dat de Duitser Otto Gross in 1902 maakte tussen *primaire* en *secundaire* functies (8). In zijn beroemde 'kubus' voegde hij daar emotionaliteit en activiteit als psychische grondkenmerken aan toe. Hijzelf en al of niet professionele zielkundigen als Wiersma, Muller, Van Dijck, De Graaf, Pannenburg en Van Mesdag deden op basis van de temperamentenleer onderzoek onder misdadigers, landlopers en bedelaars. Van belang is dat zij steeds opnieuw aangetoond meenden te hebben dat een zwakke secundaire functie tot misdadigheid en onmaatschappelijk gedrag predisponeerde (9).

Onder de secundaire functie verstond Heymans 'de nawerking' van vroegere voorstellingen of aandoeningen (10). Bij mensen met een sterk ontwikkelde secundaire functie dacht hij aan 'de meer bezonken naturen, bij wie alles, wat eenmaal in het bewustzijn is geweest, in dezen zin beklijft, dat het ook zonder in de herinnering te voorschijn te treden, zijn evenredige bijdrage blijft leveren tot alle verdere denken, voelen en handelen'. Hiertegenover stonden de *primaire* types, de 'mensen van het oogenblik' bij wie elke indruk hoe sterk ook, 'onmiddellijk door een volgenden niet alleen wordt uitgewischt, maar ook werkeloos gemaakt' (11). Het is duidelijk dat een sterk ontwikkelde secundaire functie geassocieerd werd met strafgevoelige, beschaafde mensen die over een sterke zelfdwang en zelfbeheersing beschikten. De *primaire* types daarentegen wisten zichzelf niet in toom te houden. Strafervaringen vergaten zij zodra zij de gevangenispoort uit wandelden.

De psycholoog Kohlbrugge typeerde de secundaire functie als het handelen 'onder controle' van door opvoeders aangereikte levenswijsheid. Zij was sterk ontwikkeld bij 'verstandige volhardende mensen met gelijkmatige stemmingen en gelijkmatig handelen'. *Primaire* types daarentegen waren zeer toegankelijk voor 'plotselinge zich opdringende' voorstellingen en indrukken. 'Men is ongelijkmatig in de stemming, kent geen rem tegen emotie, impulsiviteit, opwellende neigingen, tegen snelle ondoordachte reacties'. Daarom kon men volgens Kohlbrugge 'deze eigenaardigheden' ook bij de misdadiger verwachten die immers 'zorgeloos, luchthartig, cynisch is, daarbij

sluw en gevat'. Misdadigers dachten niet aan de gevolgen van hun daden en niet aan eventuele straf. Bij goed opgevoede mensen zorgde de secundaire functie juist wel voor remmingen tegen impulsief gedrag. Het is veelzeggend dat Kohlbrugge zijn betoog hier min of meer in wij-vorm voortzette. 'Zij werkt omdat een tegenstand onbewust in ons opkomt, dien men meestal niet ontleeft, waarvan men zich geen rekenschap geeft, daar hij door opvoeding en karaktervorming gewoon werd'. Naarmate de functie sterker werd, vormde zich het 'consequent handelende karakter'. En juist dat karakter misten 'onopgevoede mensen en dus ook de criminelen' (12).

Heymans en Wiersma vonden correlaties met eigenschappen die het verband tussen een zwakke secundaire functie en misdadige voorbeschiktheid beklemtoonden. De secundaire functie zou correleren met eigenschappen als goedmoedig, verstandig, ruim van blik, niet hechten aan tafelenot, op seksueel gebied ingetogen, spaarzaam, medelijdend en hulpvaardig, eerlijk voor zijn bedoelingen uitkomend, geloofwaardig, in geldzaken betrouwbaar, godsdienstig, dierenvriend en accuraat. Zonder veel moeite herkent men in dit profiel een medemens met wie een beschaafd burger graag omging. De primaire functie correleerde volgens de Groninger psychologen met eigenschappen als impulsief, heftig, bevattelijk en oppervlakkig, op seksueel gebied losbandig, ijdel, eerzuchtig, geldzuchtig, verkwistend, egoïstisch, in optreden geaffecteerd, geneigd om te overdrijven, op te sieren en te liegen, oneerlijk of eerlijk binnen de grenzen van de wet, niet accuraat. Voor mensen met zulke eigenschappen kon al bijna een plaatsje in de gevangenis gereserveerd worden, zeker als sterke emotionaliteit er haar belemmerende werking op moreel gedrag aan toevoegde (13). Ook springt de familiegelijkenis in het oog met de Lombrosiaanse verklaringen van misdadigheid in termen van atavisme (14). Misdadigers waren volgens de psychologen weliswaar niet achtergebleven in de evolutie maar wel in beschaving. De crimineel-psycholoog G.H.A. Feber vergeleek de primair functionerende, overwegend bij het ogenblik levende en impulsief handelende misdadigerstypen dan ook evenals Lombroso met 'volkeren op een lageren trap van beschaving' en kinderen. 'Kan men nu beweren dat primitieven als regel een geringe moraliteit bezitten?', vroeg hij zich af. Hij moest toegeven dat etnologen 'wel bewijzen voor het tegendeel' geleverd hadden. En ook kinderen konden hun gedrag door bepaalde gevoelswaarden geheel laten beheersen. De morele gevoelens bij primitieven en kinderen zouden echter niet door henzelf opgebouwd zijn maar ontstaan zijn 'onder den invloed van geregelde sterk impo-

neerende indrukken'. Bij beschaafde mensen kwam moreel gedrag meer uit 'intrapyschische werkzaamheid' voort. Primitieven en kinderen daarentegen vormden morele karaktereigenschappen 'door een uniforme suggestie van de buitenwereld' (15). De temperamentspsychologen deden expliciet wat Elias volgens huidige critici impliciet doet: zij plaatsen kinderen, primitieven en misdadigers op een lagere trap van de beschaving en verbonden daar morele oordelen aan (16).

Zoals ik straks zal beschrijven, bood de temperamentenleer van Heymans de mogelijkheid om bevestiging van het opvoedende effect op gevangenen niet meer louter in recidive-statistieken te zoeken. De psychologen lieten zien, overigens vaak zonder dat voorstanders van de opvoedingsgedachte daar weet van hadden, dat het bij verbetering en opvoeding vooral om een versterking van de secundaire functie moest gaan. In het licht van de Eliaanse civilisatietheorie kwam dit neer op het bijbrengen van zelfdwang en affectbeheersing, kortom: beschaving. Dáárin verschilden de opvoeders niet principieel van de cellulaire verbeteraars. De afschaffing van openbare lijfen doodstraffen en de vrijwel gelijktijdige opkomst van het cellulaire stelsel is zelfs heel goed als een verschuiving in het strafdoel van *Fremdzwang* naar *Selbstzwang* te interpreteren (17). Maar de opvoeders voegden er een sterk sociale dimensie en meer vrijheid aan toe. Gevangenen moesten hun verbeterde innerlijk zoveel mogelijk in vrije sociale contacten kunnen tonen. Zij wilden geen zelfdwang die, zoals in de cellulaire eenzaamheid, louter gevoed werd door goede voornemens en berouw maar een zelfdwang die berustte op een krachtige wil en verinnerlijkte sociale gedragspatronen. In zijn pleidooi voor 'de progressiegedachte' noemde De Vlucht 'wils- en gewoontevorming' dan ook een wezenskenmerk van de opvoeding. 'Ging men er vroeger van uit, dat de misdadigheid in de eerste plaats het gevolg was van een zondige wil, dat het daarom de eerste taak van de gevangenis was, dien wil te breken, tegenwoordig kent men aan die opvatting niet meer zulk een groote plaats toe als vroeger het geval was. Men zag dan ook in, dat de hoop een beter opvoedingsmiddel was dan de vrees' (18). Kohlbrugge zag in de opvoeding eveneens een 'oefenen in 't willen' met als doel 'het zich leeren beheerschen en zich leeren aanpassen'. Zonder wilskracht was men 'een slaaf' van de hartstochten en miste men de vrijheid van 'eigen meester zijn'. Een goed opgevoed mens voelde niet meer dat het volgen van vaste beginselen inspanning kostte. 'Hij doet het onbewust, het is gewoonte geworden, een gewoonte, waarin wellicht weinig verdien-

ste, weinig vrije wil schuilt, maar die toch goed doet zijn en het karakter bepaalt' (19).

Zelfbestuur-gevangenen

Wilstraining en bevordering van zelfdwang: de theoretische grondslagen van de opvoedingsgedachte waren in Nederland duidelijk geformuleerd maar in de gevangenispraktijk kwam er betrekkelijk weinig van terecht. S.L. Veenstra wist dan ook niet wat hij zag toen hij in 1920 de zo beruchte Sing-Sing-gevangenis in de Verenigde Staten (New York) bezocht. Behalve 's nachts waren er vrijwel geen bewaarders. In grote, moderne fabrieken werd er hard en gedisciplineerd gewerkt onder toezicht van door de gevangenen zelf gekozen opzichters. De arbeid, de discipline, de vele vormen van recreatie en de maaltijden werden geregeld en beheerd door een zelfgekozen bestuur van de 'modernsten van alle vakbonden': een bond van gevangenen. Deze *Mutual Welfare League* verzorgde zelfs het onderwijs. Verder was er een zelfgekozen rechtbank die over vergrijpen tegen het zelf-gemaakte reglement en over klachten recht sprak. Gevangenen mochten boodschappen doen buiten de muren en kwamen, op slechts enkele uitzonderingen na, trouw weer op tijd thuis. Gevangen bouwvakarbeiders werkten buiten het gesticht. 'De resultaten zijn in ieder opzicht bevredigend. Er heerscht stipte orde; er wordt hard gewerkt; de gevangenen stompen niet af, maar hebben volop gelegenheid om gemeenschapszin en verantwoordelijkheidsbesef aan te kweken', stelde Veenstra vol verbazing vast. In een gesprek met de directeur gaf hij daar uiting aan. Zoiets zou in Nederland onmogelijk zijn, zei hij. Maar de directeur antwoordde dat men dat eerst ook in zijn land dacht, 'maar U ziet het!' En inderdaad, Veenstra zag het. Hij raakte ervan overtuigd dat een dergelijk systeem van 'zelfopvoeding' ook in Nederland kans op welslagen had (20).

Experimenten met 'zelfbestuur' (*self-government*) of 'zelfregering' waren in de Verenigde Staten aan het eind van de negentiende eeuw van de grond gekomen. Aanvankelijk ging het alleen om jeugdgevangenen als de *George Junior Republic* in Freeville en de bekende *Junior Republic* in Detroit. In deze republieken werd vrijwel de gehele verantwoordelijkheid voor het reilen en zeilen overgelaten aan jongens en meisjes (21). Thomas Mott Osborne, een welgesteld man die enkele jaren voorzitter van de raad van toezicht in de *George Junior Republic* was geweest, begon als eerste met zelfbestuur- experimenten-

ten voor volwassenen. Hij kreeg de gelegenheid daartoe toen hij in 1913 ondanks grote weerstand benoemd werd tot voorzitter van een commissie voor de hervorming van het gevangenisstelsel in de staat New York. Osborne speelde eigenlijk in op de informele *inmate*-culturen en baseerde zich op een bekende uitspraak van Gladstone: 'It is liberty alone that fits men for liberty'. Buiten de muren moesten gevangenen ook in vrijheid kiezen tussen eerlijkheid en misdaad, dus waarom zou men hen niet in de gevangenis de voor- en nadelen daarvan leren? Hij begon uitgerekend in Auburn waar tot op dat moment (1913) nog het bekende zwijgsysteem bestond. Gevangenen werden daar 's nachts in hun cellen opgesloten en werkten overdag in werkzalen waar zij niet met elkaar mochten praten. Overtredingen werden met stok- en zweepslagen bestraft. Bestuur en personeel wist hij met zijn charisma en overtuigingskracht warm te maken voor zijn vergaande experimenten. Aan het sociaal verkeer werden opeens vrijwel geen grenzen meer gesteld. Het dagelijks bestuur werd voor een groot deel door de gevangenen overgenomen. Een jaar later voerde Osborne op verzoek van de bestuurders hetzelfde systeem in de Sing-Sing-gevangenis in. Toen Veenstra daar in 1920 een bezoek bracht had Osborne zojuist ontslag genomen omdat met name de gouverneur en het hoofd van het gevangeniswezen in New York hun oppositie tegen zijn experimenten sterk hadden opgevoerd. Herhaaldelijke beschuldigingen van homoseksuele contacten met gevangenen hadden zijn positie bovendien ernstig verzwakt. Het experiment in Auburn werd in 1929 stopgezet nadat het zelfbestuur door een gevangenenoproer in diskrediet was geraakt. Al gauw volgde de Sing-Sing-gevangenis. Volgens Eriksson was in de experimenten het contact met de werkelijkheid verloren gegaan. 'What once had been a treasured privilege had been turned into a self-evident right, liberated from the responsibility that goes with a privilege' (22). De gevangenen hadden niet dwang maar vrijheid verinnerlijkt en daar was het ook de Amerikanen niet om begonnen.

Het is duidelijk wat Osborne met zijn experimenten beoogde. Gevangenen zouden door het besturen van elkaar ook zichzelf leren besturen. Elke misdraging kon het hele experiment en dus het lot van medegevangenen in gevaar brengen. De dwang die zij zichzelf vanuit dit sociaal gevoel leerden opleggen zou wellicht beklijven en hen later ook in het vrije leven van misdaad weerhouden. Het belang van zelfdwang werd ook door felle critici van de experimenten ingezien. De Noorse gevangenisdirecteur Arne Onsted bijvoorbeeld meende dat gevangenen in Auburn en Sing-Sing wel de indruk moesten krij-

gen dat amusement 'is the content and meaning of life'. Hij zag er 'caricatures of prisons' in maar prees de grote gelegenheid tot 'self-control and self-discipline'. Dit laatste kon volgens hem echter heel goed samengaan 'with good order in a prison' (23).

De Amerikaanse experimenten werden in afgezwakte vorm vooral in Engelse, Belgische en Scandinavische jeugdgevangenissen nagebootst (24). Ook in de Nederlandse, bij wijze van proef (hooguit 120 gevangenen) opgezette 'openluchtgevangenis' met landarbeid in Veenhuizen werden milde vormen van zelfbestuur en opsluiting zonder bewaking doorgevoerd. Met beloningen in de vorm van streepjes op de mouw, meer loon, het mogen dragen van schoenen in plaats van klompen en het voorrecht vóór in de ploeg te mogen lopen, trachtte men gevangenen tot goed gedrag te prikkelen. De leider van een werkploeg mochten zij zelf kiezen. Om de zelfdwang te testen werden enkele gevangenen op een afgelegen boerderij neergezet waar ze probleemloos over de grens zouden kunnen vluchten. Dat deden zij niet. 'Wel een bewijs, hoe voortreffelijk het systeem voldoet en hoe psychologisch juist het gedacht is', merkte De Vlucht op (25). Voor zover ik heb kunnen nagaan werden bescheiden zelfbestuur-experimenten verder alleen in enkele Rijksopvoedingsgestichten en observatiehuizen voor jongeren uitgevoerd. D.Q.R. Mulock-Houwer sprak over 'verantwoordelijkheidspaedagogiek'. De jongeren zouden willen weten hoe ver ze op eigen kracht kwamen. Met zelfbestuur zouden ze veel beter te benaderen zijn door de opvoeders. Ze vroegen zelf om raad en steun. Mulock-Houwer zag er een 'innerlijk trainingsveld' in (26). Aan een groep jongeren in het rijksopvoedingsgesticht in Alkmaar werd het vanuit de zelfbestuursgedachte toegestaan om op zondag vrij door de stad te wandelen en te voetballen buiten de gestichtsmuren. Het gesticht kende een 'weerbaarheids-vereening' die urenlange marsen door de duinen met zware lichamelijke oefeningen organiseerde. De boefjes konden ontvluchten maar ze wisten zichzelf daarvan te weerhouden (27).

Het stelsel van 'afwijkingen'

Zelfbestuurexperimenten voor volwassenen kwamen in Nederland, op Veenhuizen na, niet van de grond. Met het ver doorgevoerde celstelsel maakte het vaderland internationaal een zeer ouderwetse indruk ook al verzette minister Donner zich tegen beweringen dat Nederlanders penitentiair bezien 'de chinezen van Europa' zouden

zijn (28). De cel, nog niet zo lang daarvoor als hét verbeteringsmiddel beschouwd, stond volgens de nieuwe inzichten juist opvoeding in de weg, want, zo zei hoofdbestuurder G.H. Honing van het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen in 1922, 'voor opvoeding is een zekere mate van vrijheid nodig'. Hij sprak over het 'kapitaliseeren' van goede opwallingen en dat was in de cel onmogelijk. 'De opvoeding van den wil evenwel is onmogelijk zonder de schepping van uitmuntende gewoonten; zonder zulke gewoonten zouden wij ons altijd weer van nieuws af moeten inspannen. Zij alleen stellen ons in staat onze veroveringen vast te houden en verder te gaan', zo omschreef hij de beoogde zelfdwang in navolging van de pedagoog Jules Payot. Bij opvoeding ging het om 'vrije werkzaamheid', 'eigen inspanningen' en om actieve medewerking aan 'eigen opbouw' (29).

Het waren mooie gedachten maar net zoals het gevangenen in hun cel ontbrak aan mogelijkheden om goede voornemens in daden om te zetten, zo ontbrak het de opvoeders aan mogelijkheden om de theorieën in praktijk te brengen. Toen in 1924 minister van justitie Heemskerk zijn circulaire over het alles behalve revolutionaire 'afwijkingenstelsel' deed uitgaan, werden er dan ook onmiddellijk diepgaande opvoedkundige beschouwingen aan gewijd. Door dit stelsel werd het toegestaan om gevangenen die zich goed gedroegen bij wijze van 'afwijking' enkele voorrechten toe te staan als het mogen roken van een sigaret tijdens het luchten, het mogen dragen van baard en haar (30), het mogen lezen van een dagblad, een ruimere bezoeksregeling, wandversieringen of een bloemetje in de cel en het mogen verzorgen in de cel van een vogeltje of een vis (31). Het 'stelsel van afwijkingen' ontdeed de cellulaire opsluiting hooguit van al te scherpe kantjes. Maar de minister zag in de vogeltjes en bloemen inderdaad 'een prikkel tot goed gedrag'. De opvoeders gingen in hun interpretaties van het stelsel al gauw veel verder. De redactie van het *Maandblad voor Berechting en Reclasseering* probeerde de vreugde aanvankelijk nog enigszins te dempen door er op te wijzen dat de afwijkingen met de opvoedingsgedachte toch maar weinig van doen hadden. Het ging om 'verzachtelingen en welwillendheden' maar niet om 'het opleggen van verantwoordelijkheid, waartoe een groote mate van vrijheid noodig is' (32). De latere directeur van de jeugdgevangenis H.Th.N. Schotsman had het toestaan van wandversieringen en bloemen echter al een hele stap 'op den goeden weg' genoemd. 'Het verlangen der gedetineerden de in uitzicht gestelde gunsten deelachtig te kunnen worden en het ernstig streven de eens verkregen

gunsten door blijvend goed gedrag en ijver te behouden, daarin ligt de uit een psychologisch oogpunt beschouwd, zoo allergegewichtste dwang naar versterking van de wilskracht, naar het aanbinden van den strijd tegen verkeerde impulsen, naar de beoefening van zelfbeheersching en zelftucht', meende hij (33). Deze gedachtengang werd door Chr.A. Arnoldus aangevallen. Hij beaamde het belang van wilskracht, zelfbeheersing en zelftucht. Het gevoel van eigenwaarde van de gedetineerde zou er door toenemen en hem er toe kunnen brengen (hier parafraseerde Arnoldus een opmerking van een gevangene met gevoel voor *understatement*) zijn best te doen om te zijn 'zooals wij gelooven, dat hij is'. Het 'engere, meer egoïstische' handelen werd bij zelftucht 'in den goeden zin des woords', ondergeschikt gemaakt aan het 'ruimere, zedelijke handelen'. De 'afwijkingen' zouden daarentegen sterk op egoïstische drijfveren en lustgevoelens speculeren, die juist vaak tot misdadig gedrag geleid hadden. Alleen gedragingen die uit goede, zedelijk hoogstaande motieven voortkwamen moesten beloond worden. Door bij egoïstische gevangenen wilskracht en zelftucht te versterken bestreed men als het ware kwaad met kwaad. Had immers Napoleon ook niet een bijzonder sterke wil? Arnoldus vreesde dus dat men door de 'afwijkingen' psychische eigenschappen versterkte die gevangenen later bij hun misdadige arbeid goed van pas zouden kunnen komen. Hoewel hij zich expliciet op de temperamentenleer van Heymans baseerde, problematiseerde Arnoldus zo heel eigenzinnig het aangenomen verband tussen een sterke secundaire functie en niet-misdadig gedrag (34). Schotsman reageerde onmiddellijk. Het lastige probleem loste hij op door versterking van wilskracht, zelfbeheersing en zelftucht het 'primaire doel' te noemen. Eerst als dat doel bereikt was zou de 'rustige, bezonken ziel' toegankelijk zijn voor verdere pedagogische beïnvloeding, gericht op vorming tot 'een wélmeenend en wélhandelend mensch' (35).

Of de psychiater Van Mesdag deze discussie in het reclasseringsmaandblad had gevolgd is niet na te gaan maar zeker is dat hij er kort daarna nauw op aansloot in een voordracht over het 'afwijkingenstelsel'. Evenals Arnoldus meende hij dat de voorrechten meer moesten worden dan beloningen voor gedisciplineerd en ordelijk gedrag. Men kon ook belonen 'naar hoogere en betere beginselen'. De voorrechten waren dan pedagogische hulpmiddelen om de belangstelling van de gevangene te wekken, hem nieuwe motieven te verschaffen, nieuwe denk- en gevoelswerelden te ontsluiten, hem langzamerhand op te heffen 'uit den toestand van machteloze laagheid tot dien van hoogere kracht' en hem tenslotte 'omhoog te werken' tot het peil 'van

de intellectueel, moreel en ethisch normaal denkenden en voelenden mensch'. Als er 'onvoldoende aangrijpingspunten' bij een gevangene waren mocht men ook wel inspelen op 'het welbegrepen eigenbelang'. Dat was altijd nog beter dan niets en wellicht ging er toch 'een verbeterenden invloed' van uit. Van Mesdag waarschuwde er voor dat de afwijkingen onbedoeld tot een middel zouden worden 'om een rustig gesticht te houden' (36). Ondanks alle pedagogische hoogdraverij vervulden de afwijkingen in de praktijk vooral die functie. In de aangepaste Gevangenismaatregel van 1932 werd het onthouden van 'afwijkingen' zelfs in de lijst van disciplinaire straffen opgenomen (37).

Toch waren, blijkens de verslagen in de jaarlijkse gevangenisstatistieken ook de gestichtsbesturen niet blind voor de opvoedkundige effecten, dat wil zeggen: zij meenden zulke effecten te hebben geconstateerd. In de jaarverslagen schreven zij hoe gevangenen zich inspanden om 'aan de tot dusverre vaak ongeremde werkzaamheid van slechte driften paal en perk te stellen' (38). Gevangenen 'bestuurden' zichzelf beter, hielden zichzelf beter 'in toom', namen hun lot weer 'in eigen hand' en trainden hun wil. 'Het is frappant te mogen zien en te kunnen ervaren hoe zij zichzelf leeren bedwingen en beheerschen tegen hun kwade neigingen en bedorven natuur, in welke mate zij gevoelig worden en daardoor hun bitterheid plaats maakt voor dankbaarheid, hoe zij door zelfbeheersching en gevoel komen tot zelfkennis en oprecht schuldbesef, zonder welk geen berouw of verbetering mogelijk is', stond er in een jaarverslag over 1929 (39). De wandportretjes, de vogeltjes, het sigaretje en de andere afwijkingen leken van de cellulaire mislukking plotseling een pedagogisch succes gemaakt te hebben. Daarmee werd de werkelijkheid zonder twijfel geweld aan gedaan.

Het opgeklopte optimisme zou wel eens samen kunnen hangen met wat strafrechtsgeleerde B.V.A. Röling 'het kwade geweten van de gemeenschap' noemde. Toen rond de eeuwwisseling het inzicht baan brak dat de gemeenschap zelf schuldig was aan de misdadigheid verdween volgens hem langzamerhand tevens 'het goede geweten' waarmee men tot dan toe gestraft had. 'Men vond redding in de opvoedingsgedachte. Opvoeden is goed doen aan den delinquent. En men verstomde zoo de vraag, of het eigenlijk wel rechtvaardig was den misdadiger een leed toe te brengen', zo beantwoordde Röling kritiek op zijn openbare les over 'de opvoedingsgedachte in het strafrecht' (40). Daarin had hij de opvatting dat er binnen gevangenis muren aan volwassenen iets op te voeden viel grondig aangevallen. De

schadelijke werking van het losscheuren uit gezin en samenleving, alsmede het stigmatiserende effect van gezeten te hebben, maakten elke poging tot opvoeding bij voorbaat vruchteloos. Door het toch te proberen bracht men zelfs de opvoedingsgedachte in diskrediet want successen moesten immers wel uitblijven. Van de andere kant nam door het invoeren van de opvoedingsgedachte het aangetaste geloof in de vrijheidstraf weer toe en juist daar wilde Röling van af. Evenals de strafrechtshoogleraar Pompe en de psychiater Van Mesdag pleitte hij voor 'tussenvormen' waarbij gevangenen in het weekend en na het werk naar huis konden gaan of juist werden opgesloten na hun werk in de vrije samenleving (41). Opvoeden kon men mensen slechts in vrijheid (42). Critici wees hij doeltreffend op de discussie rond cellulaire en gemeenschappelijke vormen van opsluiting: 'Men leze de bestrijding van de cel door aanhangers van de gemeenschap, en de bestrijding van de gemeenschap door de aanhangers van de celstraf' (43).

Wetenschappelijk aangetoond succes

De opvoedingsgedachte lag in het gevangeniswezen al op sterven voordat zij echt in praktijk was gebracht. Toch konden de opvoeders nog een keer alle registers opentrekken toen in 1937 de jeugdgevangenis te Zutphen in gebruik werd genomen. In deze gevangenis bestonden klassen waarbinnen steeds meer sociale omgang werd toegestaan. Na gebleken vorderingen werden de jonge gevangenen in een hogere klasse geplaatst. Door zich blijvend goed te gedragen konden zij veel eerder dan in de gewone strafgevangenis voorwaardelijk in vrijheid gesteld worden (44). Intrekking van de voorwaardelijke invrijheidstelling hing tijdens de proefperiode als een 'zwaard van Damocles' boven hun hoofd. Ook daarmee werd weer beoogd dat ontslagen gevangenen zichzelf in het volle leven met de getrainde wilskracht tot goed gedrag zouden dwingen. In de Beginselenwet van het gevangeniswezen was zelfs een nieuw artikel opgenomen waarin stond dat de gevangenis voor jongelieden 'in het bijzonder' gericht was op 'hunne verbetering' (45). De jurist B.G.A. Smeets verwachtte er in 1928 al veel opvoedkundig moois van. De jonge gevangene zou de eerste maand van cellulaire afzondering als de eigenlijke straf ervaren. De dwang van buitenaf zou vervolgens geleidelijk omgezet worden in zelfdwang. Smeets: 'Daarna volgt een periode van twee of drie maanden, waarin die jongen behoorlijk doet, nou ja, omdat hij

anders tegen de lamp vliegt. Daarna volgt een periode, waarin hij het prettig vindt, naar bed te gaan met de gedachte: vandaag heb ik mij behoorlijk gedragen en ik heb het niet met de heeren aan den stok gehad. Dan komen er eenige maanden waarin ze het plezierig vinden aldus zich te gedragen en, als die periode eenigen tijd duurt, hebt u kans, dat ze behoorlijk vertrekken' (46).

De beschouwingen over wilstraining, driftbeheersing, zelftucht en het in vrije sociale contacten kunnen 'toonen van hun vorderingen ten opzichte van de verworven beschaving' (47) hadden mede onder invloed van een opmerkelijke verharding van het strafklimaat in 1937 veel van hun aantrekkingskracht verloren (48). Op die verharding, die verband hield met strafrechtelijke ontwikkelingen in Nazi-Duitsland ga ik hier niet in (49).

Toch moet er nog een succesje gemeld worden. Daarbij doel ik niet zozeer op de jongeman die vanuit de jeugdgevangenis in Zutphen naar huis schreef dat hij zich 'een heel ander mensch' voelde en vaststelde: 'nou krijg ik langzaam een vaste wil, wat er vroeger niet was en dat is ook wat waard' (50). Het succesje bestond uit een wetenschappelijk aangetoond, gunstig opvoedkundig effect van de gevangenisstraf. Bij 28 gedetineerden in Groningen onderzocht de jurist J. Verdoorn in 1940 of hun secundaire functie er gedurende zes maanden opsluiting op vooruit gegaan was. De probleemstelling in zijn dissertatie was duidelijk. Als met de gevangenisstraf beoogd werd de gevangene psychisch af te schrikken of te verbeteren was het van belang na te gaan 'welke veranderingen de gevangenis in den geest van den gevangene teweeg brengt' (51). Uit de psychologische literatuur maakte hij op dat een sterke secundaire functie remmend op misdadige impulsen werkte. 'Wanneer bijvoorbeeld een verkeerde trek in het karakter van een secundair functioneerende bij hem de begeerte doet rijzen tot het verrichten van een of andere afkeurenswaardige daad, dan zullen tegelijkertijd vroegere, anders gerichte, bewustzijnsinhouden, vanuit het onderbewustzijn, dankzij de hun toekomende sterke secundaire functie een remmende invloed uitoefenen, zoodat er groote kans bestaat dat de verkeerde daad achterwege blijft', aldus Verdoorn (52).

Weliswaar had H.T. de Graaf in 1914 al met behulp van zijn men-
senkennis geconstateerd dat bedelaars en landlopers na hun verblijf in een rijkswerkinrichting over een betere secundaire functie beschikten, maar Verdoorn wilde een hard wetenschappelijk bewijs (53). Hij zocht dat bewijs met een even vernuftig als curieus experiment, dat door contemporaine psychologen van naam ontwikkeld

was (54). Hij gaf de gevangenen een velletje papier waarop willekeurig gerangschikte 'stipgroepen' stonden, bestaande uit drie, vier of vijf stippen. De gevangenen kregen nu eerst de opdracht met een potlood de groepjes van vier stippen vertikaal en de groepjes van drie horizontaal door te strepen. Verdoorn nam de tijd op. Daarna veranderde hij de opdracht, laste een minuut pauze in en noteerde weer hoe lang ze er over deden. Hij veronderstelde nu dat gevangenen met een sterke secundaire functie meer hinder zouden ondervinden dan primaire types 'van de psychische nawerking van de eerst ingevoerde voorstelling, die, vanuit het onderbewustzijn, zal trachten zich van het centrale bewustzijn meester te maken' (55). Zij zouden voor de tweede opdracht dus meer tijd nodig hebben en meer fouten maken. Door het experiment na zes maanden te herhalen kon hij dus becijferen of de gevangenisstraf effect had gehad. Dat deed hij met het temperament van de ware wetenschapper heel precies en uitvoerig. Zijn conclusie luidde dat de secundaire functie of 'de werking van zoowel de automatische als wilskrachtige nawerking' inderdaad sterker was geworden.

Een gevangenisdirecteur met wie hij zijn experimenten besprak was er bij voorbaat al niet van onder de indruk. Met 'nauw verholen minachting' had deze hem toegevoegd: 'U meent met zoo'n eenvoudige proef door te kunnen dringen in de ziel van gevangenen, terwijl dat mij, ondanks mijn jarenlange ervaring, soms niet gelukt?!' (56). Verdoorn zal er wel met een beschaafd glimlachje naar geluisterd hebben. Zijn zeer secundaire reactie bestond uit de grappige anecdote die hij er in zijn proefschrift van maakte.

Doelbewuste civilisering

Tussen het onbedoelde verloop van civilisatieprocessen en doelbewuste beschavingsoffensieven zit een theoretische spanning. Het penitentiaire beschavingsoffensief in het interbellum laat in ieder geval zien dat heel doelbewust getracht werd vormen van gedrag en psychische eigenschappen aan te kweken die in de loop van het grotendeels ongeplande civilisatieproces steeds meer kenmerkend werden voor het gedrag en de gevoelshuishouding van mensen. Het ging de opvoeders ook om veel meer en ook om iets anders dan het overbrengen van specifiek *burgerlijke* gedragsvormen waarin 'eisen van orde, netheid, arbeidzaamheid, spaarzaamheid en plichtsbetrachting de kern vormden' (57). In die zin weerspreken hun activiteiten en be-

schouwingen dat het altijd om louter *burgerlijke* beschavingsoffensieven zou gaan, zoals Van Doorn op de PDIS-bijeenkomst kennelijk veronderstelde (58).

De term 'burgerlijk beschavingsoffensief' werd in 1980 door Kruit-hof geïntroduceerd. Hij typeerde daarmee de activiteiten van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* in de negentiende eeuw (59). Die filantropische instelling trachtte mensen uit de volksklasse tot gedragsvormen te brengen die ik hierboven in de woorden van De Regt omschreef. De Regt gebruikte de term in haar beschrijvingen van de 'beschavingsarbeid' die instellingen op het gebied van de armenzorg als *Liefdadigheid naar Vermogen* tussen 1870 en 1940 verrichtten. Rapporteurs en functionarissen van die instellingen wezen, soms met zoveel woorden maar vaker indirect, op het belang van zelfbeheersing (60). Zij probeerden mensen uit de lagere standen tot een meer beschaafde levenswijze te brengen.

Beschaafd, burgerlijk gedrag was bij de penitentiaire opvoeders niet zozeer het doel als wel een middel ter bereiking van minder misdadigheid. Zij gingen verder dan leden van 'Het Nut' of 'Liefdadigheid naar Vermogen'. De penitentiaire opvoeders wilden van gevangenen mensen maken die qua gevoelshuishouding en beheersing van affecten geciviliseerd waren in een betekenis die vergelijkbaar is met die welke Elias aan het begrip civilisatie toekent. Hun beschrijvingen van de beoogde eigenschappen wijzen er op dat ook Elias een kind van zijn tijd was toen hij 'Het civilisatieproces' in de jaren dertig schreef. Zelftucht, zelfdwang, zelfbestuur en verinnerlijkte remmingen, het zijn allemaal termen die Elias eveneens hanteert. Maar aan de grote distantie die hij betrachtte en die hem tot zulke belangrijke sociologische inzichten bracht, ontbrak het de opvoeders. Zij deden weinig meer dan van gevangenen te verlangen wat zij zelf als onbedoeld gevolg van het door Elias beschreven civilisatieproces als beschaafd en vooral als *goed* gedrag ervoeren. Het penitentiaire offensief illustreert in die zin hoe geciviliseerd mensen in deze fase van dat lange termijnproces voelden en dachten. De opvoeders gaven er geen blijk van te beseffen dat hun penitentiaire wensen meer met beschavingsgevoelens en ethische zelfverheffing dan met misdaadbestrijding te maken hadden. Zij stelden, als gold het een vanzelfsprekendheid, ongeciviliseerd gedrag vrijwel gelijk met zeer verwerpelijk, inherent misdadig gedrag.

Een andere spanning tussen dit begrip en de civilisatietheorie doet zich voor bij de rol van distinctiedrang of distinctiedrift die in het werk van Elias en figuratiesociologen zo belangrijk is. Verfijningen

van gedragsstandaarden die vaak sterkere vormen van affectbeheersing inhielden, zouden voor een belangrijk deel samenhangen met de behoefte van mensen om zich van sociaal lager geplaatsten te distantiëren. Zij dwongen elkaar, grof gezegd, in een soort beschavingswedloop tot steeds nieuwere en meer uitgebreide vormen van gedragsregulering. De door Kruithof en later ook door De Rooy beschreven burgerlijke beschavingsoffensieven daarentegen lijken nu juist gericht op sociale nivellering. In plaats van zich verder te distantiëren met nieuwe gedragsvoorschriften probeerden zij laag geplaatsten qua gedrag naar zich toe te trekken. Op de PDIS-bijeenkomst loste Kruithof deze spanning enigszins op door de interpretatie dat de leden van 'Het Nut' het 'integreren van de bevolking in het kader van de nieuwe natiestaat' lieten prevaleren boven hun distinctiedrang. Het was volgens hem bovendien de vraag of het offensief niet meer gericht was op de eigen achterban ('inwendige zending'), dan op de lagere klassen (61). In haar boek merkt De Regt in dit verband op dat de door haar beschreven beschavingsarbeid er op wijst dat de afstand tussen burgerlijke groeperingen en de lagere klassen nog zo groot was dat leden van de burgerij 'konden streven naar grotere gelijkheid zonder zich bedreigd te voelen in hun superieure positie' (62).

In haar beschrijving van beschavingsarbeid door lokale elites in Langbroek (1870-1920) gaat ook Kitty Verrips in op de theoretische problemen rond het begrip beschavingsoffensief. Zij constateert dat het daar toch vooral om 'inwendige zending' bij het protestantse volksdeel ging en om distinctiedrang ten opzichte van de katholieke minderheidsgroepering in Langbroek. Ik denk dat zij daarmee theoretische verwarring gesticht heeft. Zij lost inderdaad de spanning tussen beoogde nivellering en distinctiedrang op maar het is zeer de vraag of de door haar beschreven activiteiten van protestantse boeren en middenstanders nog wel door het begrip beschavingsoffensief gedekt worden. Die 'elite' streefde kennelijk juist niet naar nivellering maar naar distinctie omdat de sociale afstand tussen protestanten en katholieken veel minder groot was (of vrijwel ontbrak) dan die tussen hogere en lagere klassen. Die protestanten voelden zich wél bedreigd in hun superieure positie. Zij heeft een theoretische spanning opgelost door het begrip beschavingsoffensief een andere empirische inhoud te geven. Haar artikel laat overigens wel zien hoe vruchtbaar het eveneens door Elias ontwikkelde gevestigden-buitenstaandersmodel is (63).

Bij het penitentiaire beschavingsoffensief lag het allemaal nog ingewikkelder. De sociale kloof met misdadigers, de diepst gezonken

leden van lagere klassen, was zo groot dat iets meer gelijkheid inderdaad volstrekt geen bedreiging vormde. Gehoopt en voorzien werd hooguit dat gevangenen zich later van misdadig gedrag onthielden. Maar met distinctiedrang had het offensief wel degelijk te maken. De opvoeders distantieerden zich van *het kwaad*, door misdadigers juist die psychische eigenschappen toe te kennen die zijzelf niet bezaten, en andersom. Zij wisten dat zijzelf in vergelijking met misdadigers sociaal onbereikbaar hoog geplaatst waren en plaatsten zichzelf niet zozeer sociaal (dat sprak vanzelf) maar moreel, op een hoger niveau. Zij vergewisten zich als het ware van een plaats in de hemel. Zo bezien hielden zij hun achterban veel meer voor dan normen van een 'fatsoenlijk burgermansbestaan' (Kruithof, p.506), zij bevestigden elkaar in morele hoogstaandheid, in hoe anders zij wel waren dan slechte, misdadige mensen. De nadruk lag meer op ethische dan op sociale distinctiedrang.

De spanning tussen het doelgerichte van beschavingsoffensieven en het onbedoelde karakter van civilisatieprocessen is met dit alles niet opgelost en die pretentie heb ik ook niet. Doelbewuste tussenoffensieven als de penitentiaire beschavingsarbeid, ondersteund door al even tijdgebonden wetenschappelijke theorieën, wijzen er wel op dat het goed is om bij civilisatieprocessen over *relatieve* autonomie te blijven spreken. Het waren steeds mensen die elkaar tot geciviliseerd gedrag dwongen en soms deden zij dat willens en wetens, zij het met twijfelachtig succes. Zonder kennis van die doelbewuste activiteiten is de richting en structuur van het westeuropese civilisatieproces mijns inziens ook niet goed te begrijpen. Mensen vormden zich naar wat zij buiten hun invloedssfeer opgedrongen kregen maar zij trachtten daar bij tijden ook doelbewust aan mee te werken omdat ze nu eenmaal zo tijd- en plaatsgevonden voelden en dachten als ze voelden en dachten. Zij kregen kennis van hun veranderende innerlijk en probeerden met die kennis anderen, met name misdadigers, enigszins naar zichzelf te modelleren. Zonder erkenning van hun stuwend bedoelde beschavingsarbeid zou het bij civilisatieprocessen om welhaast *absolute autonomie* moeten gaan. Het inzicht dat samenlevingsprocessen niet te begrijpen zijn als louter uitvloeisels van menselijke bedoelingen en verwachtingen zou dan al te rigoreus vervangen worden door een interpretatie die aan de bedoelingen van mensen elke invloed ontzegt. Of, om het in termen van het door Elias beschreven spelmodel uit te drukken: de bijdrage van afzonderlijke spelers was soms wel degelijk gericht op beïnvloeding van het spelverloop in de richting die het door eerdere spelers, gro-

tendeels onbedoeld, al had gekregen.

Of hun bijdrage succesvol was is een empirische vraag die niet van achter het bureau beslist kan worden (64). Empirische studies moeten uitwijzen hoe groot of klein de invloed van menselijke intenties over lange termijn bezien waren. Wat betreft de invloed van het penitentiaire beschavingsoffensief op de verdere loop van het westerse civilisatieproces kan ik op basis van mijn bevindingen geen uitspraken doen. En het is zeer de vraag of die invloed ooit empirisch vastgesteld zal kunnen worden. Zeker is wel dat het hier geen of-of-vraag betreft. Dat het offensief enkele mensen enigermate bevestigde in de juistheid van hun gevoelens en gedragingen lijkt mij moeilijk te ontkennen. Maar even duidelijk is het dat de richting van het civilisatieproces over lange termijn bezien hooguit een beetje door doelbewuste opvoedingsactiviteiten gestuurd kan zijn. De theorie stelt dus wel *à priori* grenzen aan wat de empirie zou kunnen uitwijzen. Het is daarom misschien ook beter om met betrekking tot beschavingsoffensieven niet meer over 'uitzonderingen' te spreken maar ze te beschouwen als een van de vele ontwikkelingen die de richting van het civilisatieproces begrijpelijk maken.

Dat er even veel misdaad bleef bestaan en dat in de jaren dertig de misdaadcijfers zelfs sterk stegen wijst er overigens op dat het penitentiaire offensief zeker in *dat* opzicht bepaald niet bracht wat beoogd, gehoopt en verwacht werd. Afgezien dan van het vermakelijke succesje dat Verdoorn met betrekking tot de secundaire functie meende aangetoond te hebben. Sommige *hard-liners* zien daar tegenwoordig dan weer het onbedoelde gevolg, en de conspiratief denkenden zelfs het bedoelde gevolg van softe pedagogie en te veel tolerantie in. Het betere sociologische inzicht is naar mijn overtuiging, dat ontwikkelingen in de aard van straffen en de omvang en aard van criminaliteit veel minder met elkaar te maken hebben dan beleidsmensen en verontruste burgers graag zouden zien.

Met dank aan de redactie van het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* voor de stimulerende kritiek op een eerdere versie van dit artikel.

Noten

MvBR = *Maandblad voor Berechting en Reclasseering*.

1 Kruithof en Verrips 1987, p.506.

2 Franke 1985, pp.119-123.

3 In het Wetboek van Strafrecht dat in 1886 werd ingevoerd werd bepaald dat in beginsel elke veroordeelde zijn straf in cellulaire opsluiting onderging. Zij verbleven, op het half uurtje luchten per dag na, altijd in hun cel. Daar kregen zij wel bezoek van geestelijken, celbezoekers van de reclasseering, onderwijzers en de directeur maar familieleden spraken zij in het gunstige geval een keer in de twee weken gedurende een half uur. Bij dit bezoek zat een bewaarder en de gevangene zat achter een gazen afscheiding. Buiten hun cel droegen gevangenen een kap over hun hoofd om herkenning door medegevangenen te voorkomen. Pogingen tot sociaal contact werden streng gestraft. De cellulaire opsluiting was aan een maximum van vijf jaar gebonden, maar door cumulatie van vonnissen duurde het in de praktijk wel eens langer. Pas na de Tweede Wereldoorlog werd dit strafstelsel afgeschaft, zij het dat in de jaren dertig voor bepaalde gevangenen gemeenschappelijke arbeid, onderwijs, gymnastiek en godsdienstoefeningen kon worden toegestaan.

4 Vgl. Van Heerikhuizen 1987. Onder sociale verklaringen versta ik het groeiende begrip voor de rol van sociale omstandigheden (armoede, alcohol, werkloosheid, gezinssituaties, enz.). Met sociologische verklaringen van criminaliteit zoals die door Durkheim en in mindere mate door Bonger ontwikkeld werden, had dit begrip mijns inziens nog maar weinig te maken.

5 Vgl. Elias 1972, pp.131-132.

6 *De Telegraaf*, 11-3-1926.

7 Elias 1939, 1987, Het civilisatieproces, pp.611-612.

8 Gross 1902.

9 Een overzicht daarvan in Feber 1934, pp.76-84.

10 Idem, p.67.

11 Heymans 1932, p.29-30.

12 Kohlbrugge 1922, p.61.

13 Verdoorn 1941, p.12; Feber 1934, p.75. Iets andere maar soortgelijke eigenschappen noemde Breuer 1943, p.57.

14 Vgl. Van Weringh 1986, pp.22-24. Zie ook Van Heerikhuizen 1987, o.a. p.139.

15 Feber 1934, p.92.

16 Zie Gidsnummer over Elias.

17 Vgl. Franke 1985, pp.121-122 en Franke 1985, pp.359-363.

18 De Vlucht 1930, p.164.

19 Kohlbrugge 1922, p.125.

20 Veenstra 1921/22.

21 Eriksson 1976, p.134.

22 Idem, pp.137-147. Citaat op p.147.

- 23 Idem, pp.146-147.
- 24 In België met name in Merksplas en Hoogstraten. Over zelfbestuur in Hoogstraten: Van der Waerden 1936 (jeugdgevangenis).
- 25 De Vlucht 1930, p.145. Over het systeem in Veenhuizen, pp.141-143.
- 26 Mulock-Houwer doelde op het rijksopvoedingsgesticht en meisjestehuis in Amersfoort, het rijksopvoedingsgesticht in Zeist voor meisjes en het Haagse Observatiehuis, MvBR 1929, pp.225-228.
- 27 MvBR 1922, p.189.
- 28 MvBR 1926, p.302.
- 29 MvBR 1922, pp.175-196.
- 30 Gevangenen werden destijds kaal geknipt en geschoren.
- 31 Integrale teksten van circulaire hierover in MvBR 1924, pp.157-164 en 1925, pp.290-299.
- 32 MvBR 1924, p.190. Ook in het *Algemeen Handelsblad* (23-10-1925, Avondblad) werd op het ontbreken van de opvoedingsgedachte in de bepalingen gewezen.
- 33 MvBR 1924, pp.135-137.
- 34 MvBR 1924, pp.217-223.
- 35 MvBR 1924, pp.260-263.
- 36 MvBR 1924, pp.8-10. Van Mesdag sprak op de jaarvergadering van het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen in Haren (Gr.) op 24-10-1924.
- 37 Staatsblad 1932, nr.194.
- 38 Zie CBS-gevangenisstatistiek over 1926, p.34.
- 39 Idem over 1929, p.31.
- 40 MvBR 1933, p.73.
- 41 Zie met name Van Mesdag, Penitentiare toekomstgedachten, MvBR 1930, pp.257-269 en Pompe 1930.
- 42 Rölöng 1933 (opvoedingsgedachte), pp.31-35.
- 43 MvBR 1933, p.75.
- 44 Bij gevangenisstraffen tot anderhalf jaar al na een half jaar en bij langere straffen na een jaar.
- 45 Wet, 25-6-1929, artikel 4a, Staatsblad nr.361, 1929.
- 46 Handelingen Nederlandsche Juristen-Vereeniging, debatten, 1928, p.131.
- 47 Minister van Justitie C.M.J.F. Goseling bij behandeling justitiebegroting voor 1938. In CBS-gevangenisstatistiek over 1937, p.98.
- 48 Vgl. Schotsman in MvBR 1939, p.152.
- 49 Vgl. Van Ruller 1980.
- 50 MvBR 1939, p.164.
- 51 Verdoorn 1941, p.9.
- 52 Idem, pp.12-13.
- 53 H.T. de Graaf 1914.
- 54 Stippelexperiment werd ontwikkeld door de Groningse psychiater E.W. Wiersma die weer voortbouwde op soortgelijk experiment van Bourdon.
- 55 Verdoorn 1941, p.14.

- 56Idem, p.174.
 57De Regt 1984, p.244.
 58Kruithof en Verrips 1987, p.505.
 59Kruithof 1980. Zie ook Kruithof en De Rooy 1987. De term 'beschavingsof-
 fensief' gebruiken zij daar in verband met activiteiten op het gebied van de
 kinderbescherming rond 1900.
 60De Regt 1984, m.n. pp.148, 246.
 61Kruithof en Verrips 1987, p.506.
 62De Regt 1984. p.150.
 63Kitty Verrips-Roukens 1987.
 64Elias 1972, pp.79-114.

Literatuur

- Breuer, J.H., *Mensch en Misdadiger*. Heerlen, 1943
 Elias, Norbert, *Het civilisatieproces, sociogenetische en psycho-
 genetische onderzoeken*. Utrecht: Aula, (1930) 1987
 Elias, Norbert, *Wat is sociologie?* Utrecht: Aula, (1970) 1972
 Eriksson, Torsten, *The Reformers, An historical Survey of Pioneer
 Experiments in the Treatment of Criminals*. New York/Oxford/Amsterdam,
 1976
 Feber, G.H.A., *Beschouwingen over crimineele psychologie*. Zwolle, 1934
 Franke, Herman, *De dood in het leven van alledag. Twee eeuwen rouwad-
 vertenties én openbare strafvoltrekkingen in Nederland*. Den Haag, 1985
 Franke, Herman, 'Criminaliteit en Bestrafing'. In: Nico Wilterdink
 & Bart van Heerikhuizen, *Samenlevingen, een verkenning van het terrein
 van de sociologie*. Groningen, 1985, pp.359-363
 Graaf, H.T., *Karakter en behandeling van veroordeelden wegens landlooperij
 en bedelarij*. 1914
 Gross, Otto, *Die cerebrale Sekundärfunktion*. Leipzig, 1902
 Heerikhuizen, Bart van, *W.A. Bongers, socioloog en socialist*. Groningen,
 1987
 Heymans, G., *Inleiding tot de Speciale Psychologie, 2 delen*. Haarlem,
 1932
 Kohlbrugge, J.H.F., *Het zieleleven van den misdadiger, een maatschappelijk
 vraagstuk*. Den Haag, 1922
 Kruithof, Bernard & Kitty Verrips, 'De Andere Gelegenheid: over Staat en
 Verzorging', *Sociologisch Tijdschrift*, nr. 3, jaargang 14, december 1987,
 pp.493-510
 Kruithof, Bernard, 'De deugdzaam natie, het burgerlijk beschavingsof-
 fensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1764 en 1860',
Symposion, II/I, 1980, pp.22-38
 Kruithof, Bernard & Piet de Rooy, 'Liefde en plichtsbef. De kinder-
 bescherming in Nederland rond 1900', *Sociologisch Tijdschrift*,
 nr. 4, jaargang 13, februari 1987, pp.637-668

- Mesdag, S. van, 'Penitentiaire toekomstgedachten', *Maandblad voor Berechting en Reclasseering*, 1930, pp.257-269
- Pompe, W.P.J., *Verleden en toekomst van het strafstelsel*. 's-Hertogenbosch, 1930
- Regt, Ali de, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland, 1870-1940*. Meppel/Amsterdam, 1984
- Röling, B.V.A., *De opvoedingsgedachte in het strafrecht*. Den Haag, 1933
- Ruller, S. van, 'Strafrechtsopvattingen in de jaren dertig - 1930-1935: van opvoedingsideaal naar generale preventie', *Tijdschrift voor Criminologie*, jaargang 22, januari/februari 1980, pp.19-35
- Sociologische Gids*. Themanummer 'Beschaving en Geweld', nr. 3/4, jaargang 29, 1982
- Veenstra, S.I., 'Zelf-opvoeding van gevangenen', *Volksonwikkeling*, jaargang 3, 1921/22, pp.225-227
- Verdoorn, Johan, *Experimenteel onderzoek naar den invloed der gevangenis op de secundaire functie van gevangenen (diss.)*. Assen, 1941
- Verrips-Roukens, Kitty, 'Lokale elites en beschavingsoffensieven, Langbroek 1870-1920'. In: W.E.A. Beek e.a. (red.), *Sociologisch en Antropologisch Jaarboek*. Deventer, 1987, pp.165-181. 1980, pp.19-35
- Vlugt, E. de, *De toepassing der progressiegedachte in het Nederlandsche gevangeniswezen (diss.)*. Amsterdam, 1930
- Waerden, B. van der, 'De jeugdgevangenis' I en II, *Nederlandsch Juristenblad*, 1936, pp.911-919 en 937-941
- Weringh, Jac. van, *De afstand tot de horizon, verwachting en werkelijkheid in de Nederlandse criminologie*. Amsterdam, 1986